

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ
Filozofski fakultet, Novi Sad

O ARISTOTELOVOM POIMANJU PRESOKRATOVACA

Apstrakt: Autor u ovom radu najpre navodi *pro et:contra* stavove filozofa i filologa o tome da li je Aristotel relevantan svedok kada su presokratovci u pitanju. Nemajući pretenziju da takativno odgovara na svaki zabeleženi komentar i primedbu, on zatim ukazuje na jedan od elemenata koji izazivaju pomenuti spor. U fokusu njegovog razmatranja bila je različitost pristupa klasičnim filozofskim tekstovima. Nabrajajući probleme koji nastaju prilikom apsolviranja originalnog materijala, autor jedan od razloga zbog kojih se oni pojavljuju, suštinsku višeznačnost sačuvanih dela grčkih mislilaca, demonstrira na rečenici iz Aristotelove *Metafizike* (984a11-13), koja se odnosi na dvojicu poznih presokratskih filozofa, Empedokla i Anaksagoru. Zaključak koji autor izvodi nakon analiziranja najmanje tri vremenom izdiferencirane opcije, tj. tri moguća značenja pasusa iz 3. glave I knjige *Metafizike*, je sledeći: ključ za razumevanje navedene rečenice, ali i celine presokratske filozofije, jeste poznato Aristotelovo učenje o uzrocima. Imajući u vidu Stagiraninovu četvorovrsnu kauzalnu shematiku, najverovatniji interpretacijski pristup mestu iz *Met.*984a11-13, je taj da je Anaksagora bio „kasniji” (*ὑστέρως*) od Empedokla: kako u doslovnom smislu – po godinama, tako i u prenesenom smislu reči – po naprednosti svojih filozofskih ideja.

Ključne reči: Aristotel, poimanje, presokratovci, višeznačnost, tekst, Empedokle, Anaksagora, raniji, kasniji, inferiorniji, superiorniji, uzroci, teleoložičnost.

U poslednjih nekoliko decenija iskristalisale su se barem dve struje kada je u pitanju Aristotelovo poimanje presokratovaca. Prva, sa znatno većim brojem pristalica i sasvim u skladu sa dominantno skeptičkim duhom epohe, najčešće se bespoštedno obrušavala na najveće autoritete prošlosti, pa tako ni Aristotel nije više bio bespogovorno priznat kao klasični grčki filozof koji je u svom bogatom opusu sabrao i sublimirao sav dotadašnji razvoj grčke filozofske misli. Drugačije rečeno, dovođena je u sumnju čuvena teza da je Aristotelova filozofska recepcija, koja je smatrana kulminacijom jedinstvenog razvojnog puta filozofije u IV veku p.n.e., kao takva obuhvatala u sebi i princip svih ranijih filozofija. Pod vidom naučničke 'neutralnosti' i 'objektivnosti', fragmentarnom i na momente suptilnom analizom Aristotelovih spisa, otkrivane su 'očite greške' i 'brojne manjkavosti' u njima. Tvrđilo se, štaviše, da doksografija, koja je polazila od Aristotela, ne samo da nije sačuvala učenja starih u njihovom izvornom obliku, nego je i ono što je do tada bilo sačuvano dodatno izvitoperila. Zato, da bi se nanovo otkrila zamagljena izvorna bit grčke filozofije i dobila kao mogućnost duhovnog života za savremeno doba, preporučivalo se potpuno destruisanje klasične 'sokratovske' filozofije i

tradicionalnog gledanja na nju.

Filozofi i filolozi našeg vremena su se u svojim raznorodnim istraživanjima presokratovaca i njihove mnogodimenzionalne oslonjenosti i povezanosti sa Aristotelom slagali u malo čemu, osim u jednom: Stagiranin je nepouzdan svedok kada su stari u pitanju! Pomenućemo pojedine kritike koje su na račun Aristotelovog prikaza presokratovaca upućivali neki od poznatih i priznatih stručnjaka iz ovih oblasti.

Barnet (J. Burnet), npr., u svojoj poznatoj knjizi *Rana grčka filozofija*, koja je prvi put izašla krajem XIX veka, ali koja se i danas smatra jednim od najboljih prikaza presokratovaca ikada objavljenih, u „Napomenama o izvorima” decidno saopštava da su Aristotelovi stavovi o ranim filozofima daleko manje istorični nego što su to, recimo, Platonovi.¹

Na Barnetovom tragu je naš pokojni profesor Branko Pavlović koji, u knjizi *Presokratska misao*, na jednom mestu kaže da: „Aristotel nije nastojao da nepristrasno i potpuno nezavisno od vlastitog stanovišta prikaže gledišta starih „fizičara.”²

Iberveg (F. Uberweg), u delu *Osnove istorije filozofije I*, kaže da Aristotelovi navodi „nisu svuda bezuslovno pouzdani”, i dodaje da, osim toga, on ima običaj da u tuđa učenja unosi meru i dimenziju sopstvenih temeljnih pojmova.³

Kirk i Raven (G.S Kirk, J.E. Raven), u knjizi *Presokratski filozofi*, tvrde da su Aristotelova stanovišta često iskrivljena njegovom ocenom koja prethodnike vidi samo kao segment „klecajućeg” progressa ka istini, koju je, razume se, otkrio sam Aristotel u svojim istraživanjima, posebno u onim koja razmatraju problem uzročnosti.⁴

Veoma oštri su i komentari Mak Diarmida (J.B. McDiarmid). On će na pojedinim mestima svog članka *Teofrast o presokratskim uzrocima* ponavljati tada već uobičajene stavove o Aristotelu, kao što je sledeći: „Aristotela nisu uopšte zanimale istorijske činjenice kao takve,”⁵ i nastaviti u istom stilu: da prilikom konstrukcije vlastitog sistema filozofije Aristotel sebi mnogo šta dopušta, pa i to da modifikuje ili iskrivi ne samo detalje stavova prethodnika već i njihova temeljna stanovišta. Mak Diarmid na kraju zaključuje kako nema nikakve postojane vrednosti u Stagiraninovima komentarima presokratovaca, niti da uopšte postoji tako nešto kao što je aristotelovska interpretacija prvih filozofa.

Ipak, autor koji je 'najzaslužniji' za ovakav interpretacijski pristup, koji se potom širio geometrijskom progresijom, je zasigurno Černis (H. Cherniss).⁶ Černisova knjiga *Aristotelova kritika presokratske filozofije* je ono vrelo sa kojeg se već više od pola veka crpe inspiracija za (najčešće neodmerene) kritike na Aristotelov račun. Klasična Černi-

1 J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, Cleveland 1962, p. 31. Slično i na p. 57. Knjiga je, nedavno, 112. godina nakon prvog izdanja (april 1892) objavljena i na našem jeziku.

2 B. Pavlović, *Presokratska misao*, ΠΑΑΤΩ, Beograd 1997, str. 30.

3 F. Ueberweg, K. Praechter, *Grundriß der Geschichte der Philosophie I*, Berlin 1909, s. 13.

4 G.S. Kirk, J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, p.3.

5 J.B. McDiarmid, „Theophrastus on the Presocratic causes”, u D.J. Furley, R.E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, New York 1970, p. 180.

6 Černis je po, inače suzdržanoj, enciklopediji *Britanika* (*Encyclopadia Britannica*) autor jedne od dve najuticajnije knjige napisane o Aristotelu tokom čitavog XX veka. Autor druge knjige, spomenut na istom mestu u *Britanici*, je Jeger (W. Jaeger).

sova teza je da Aristotel nije nameravao da nam pruži istorijski prikaz ranije filozofije, jer su za njega, kao i za većinu drugih filozofa, doktrine prethodnika samo materijal koji treba da bude preoblikovan u skladu sa vlastitim potrebama i svrhama. Interesantna je i Černisova konstatacija, bolje reći njegova uverenost, da nije moguće konstruisati konzistentnu shemu Aristotelove koncepcije presokratovske filozofije, jer, navodno, kako god da se to pokuša, izbijaju na videlo nepremostive protivrečnosti bilo na generalnom nivou, bilo u pojedinostima. Kada u poslednjem poglavlju svoga spisa bude sumirao prethodni rad, Černis će nabrojati sedam mogućih izvora pogrešaka koje čini Aristotel kada nas izveštava o stavovima presokratovaca. Navedeno redom to su:

1. Najpre hotimične pogreške, koje Aristotel čini zbog nekih svojih parcijalnih svrha i potreba.
2. Zatim se kaže da je Aristotelov uobičajeni spisateljski manir da prilagođava i reinterpretira teorije i aksiome svojih prethodnika, dakako, opet u skladu sa ciljevima i zahtevima koje je pred sebe postavio.
3. Potom, Aristotel veoma često pogrešno razume tekstove ranijih autora, kao i njihove usputne beleške (kao primer autor navodi Platonove komentare).
4. Jedan od najplodnijih izvora pogrešnog razumevanja presokratovaca predstavlja Aristotelova terminološka prerada ranijih teorija (uvođenje potpuno novih pojmova), ili, što je po Černisu gotovo isti proces, iščitavanje iz iskaza ranijih mislilaca onih implikacija koje date reči nikako ne mogu nositi zbog toga što su znatno kasnijeg porekla. Stoga Černis zaključuje kako Aristotel nije u stanju da razume tačku gledišta svojih preteča.
5. Slična po svojim posledicama je i Aristotelova pretpostavka da su ideje prisutne u njegovom dobu na neki način morale egzistirati i u ranijim vremenima, bez obzira na to da li u delima prethodnika ima indicija za to ili ne.
6. Jedna od Aristotelovih omiljenih metoda sadržana je u htenju da razvija „nužne antecedente” i „nužne konsekvence” iz ranijih iskaza, kao i težnja da rekonstruiše nameravana značenja i izvorni obim diskutovanih doktrina. (Černis još dodaje da su takve rekonstrukcije sve do naših dana omiljeno oruđe istoričara grčke filozofije.)
7. I konačno, pošto je Aristotelova koncepcija istorijskih veza i odnosa različitih ranijih mislilaca potpuno neadekvatna, on je, smatra Černis, nesposoban da u pravom svetlu sagleda značaj njihovih teorija. Teza da svaki presokratovac teži svrsi koja je reprezentovana u Aristotelovom sistemu isključuje sve objektivne veze među njima, i na ovoj pretpostavci zasnovana istorija razvoja prearistotelovske filozofije je, zaključuje Černis, apsurdna. Stoga ni istorijsko-sistematski prikaz iz *Metafizike A* nije ništa drugačiji od ostalih delova u kojima se pogrešno interpretiraju i netačno prikazuju motivi i namere prethodnih filozofa, nego se sve to odvija, da parafraziramo Černisa, „u slavu četiri tipa uzročnosti.”⁷

7 Ovakva Černisova zapažanja provlače se kroz čitavu njegovu knjigu, od predgovora pa sve do poslednjeg poglavlja koje se zove „Aristotel i istorija presokratovske filozofije.” H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, New York 1964. Slične stavove, u neznatno izmenjenom obliku, Černis sažeto izlaže i u svom poznatom članku „Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy”, *Journal of the History of Ideas II* (1951).

Druga struja, brojčano u manjini, oponirala je preovlađujućem, može se slobodno reći, omalovažavanju Aristotelovih razmatranja o presokratovcima. Njeni najčešće pominjani reprezenti su Gatri (W.K.C. Guthrie) i Riter (J. Ritter).

Pre kratkog prikaza njihovih misli, treba reći da u prilog teza ove dvojice filozofa ide i već gotovo zaboravljena činjenica da je, u povesnom smislu, jedva nešto ranije Hegel (G.W.F. Hegel), u svojoj *Istoriji filozofije II*, izjavljivao za Aristotela kako je on „bio jedan od najbogatijih i najobimnijih (najdubljih) naučnih genija koji su se ikad pojavili, - jedan uman čovek s kojim se niko, ma iz kojeg vremena, ne može uporediti”, kao i da se Aristotel, uz Platona, mora nazvati i učiteljem ljudskog roda.⁸ U huku samozadovoljstva naučnog i tehničkog uzleta koje je XX vek doneo sa sobom, izgubile su se i Hegelove reči da je Aristotel starije filozofe proučio pažljivo i temeljno i da se, kada je u pitanju grčka filozofija, „ne može ... učiniti ništa bolje do da se prouči prva knjiga njegove *Metafizike*.”⁹

Gatri, osvrćući se na stavove Černisa i Mak Diarmida, u članku *Aristotel kao istoričar*, kaže da je osobeni postupak Aristotelovog svedočenja od vitalne važnosti za celokupnu istoriju presokratskog mišljenja. On nam govori da je naš dug Aristotelu ogroman, ilustrujući to mestom iz 8. glave I knjige *Metafizike* (989a30-33), koje predstavlja svojevrstu anticipaciju savremenog naučnog pristupa odgovarajućoj problematiki, gde se čitalaštvo jasno upozorava kada prestaje izlaganje stavova nekog autora, a kada počinje sopstveni interpretacijski pristup.¹⁰ Stagiranin na pomenutom mestu kaže (*Met.*989a30-33):

*Što se tiče Anaksagore, ako bi neko pomislio da je on rekao (da postoje) dva elementa, (ta) pretpostavka bila bi potpuno u skladu sa dokazom, koji on sam nije raščlanio, ali bi ga morao prihvatiti kada bi ga neko doveo do njega.*¹¹

Ἀναξαγόραν δ' εἴ τις ὑπολάβοι δύο λέγειν στοιχεῖα, μάλιστα ἂν ὑπολάβοι κατὰ λόγον, ὃν ἐκεῖνος αὐτὸς μὲν οὐ διήρθεωσεν, ἠκολούθησε μὲντ' ἂν ἐξ ἀνάγκης τοῖς ἐπάγουσιν αὐτόν.

U knjizi *Istorija grčke filozofije I*, Gatri piše da se naš dug Aristotelu, na prvom mestu, ogleda u tome što on uvodi razliku između onih mislilaca koji opisuju univerzum pomoću mita i onog nadnaravnog, i onih koji su se prvi usudili da taj isti univerzum objasne uz pomoć prirodnih uzroka.¹² Ne samo da je Stagiranin naš najraniji autoritet za većinu onoga što su presokratovci naučavali, nastavlja Gatri, nego se i kasnija doksografska tradicija vraća istorijskim radovima njegovog učenika Teofrasta, pre svega spisu *Mnenja fizičara* (*Φυσικῶν Δόξαι*), noseći pečat njegove škole u svojim radovima, pa čak, u znatnoj meri, i njegove izuzetne ličnosti. Sumirajući ovu diskusiju, Gatri beleži da je vrednost onoga što je sačuvano od Aristotela, što iz samog njegovog pera, što iz beleški koje su pravili njegovi učenici na predavanjima, dovoljno velika ne samo da

8 G.V.F. Hegel, *Istorija filozofije II*, Kultura, Beograd 1964, str. 243.

9 G.V.F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str. 138.

10 W.K.C. Guthrie, „Aristotle as Historian” u D. J. Furley, R.E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, New York 1970., p.246.

11 Prev. Ž.K. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str.28, p.989a30-33. Podvlačenje je naše.

12 W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge 1962, p.40.

garantuje valjanost Stagiraninovog prosuđivanja u celini, nego, takođe, i da nas upozori gde su njegove verovatne slabosti, zatim, da nam da materijal kojim bi mi sami neutralizovali posledice Aristotelovih ličnih filozofskih stanovišta, i, na kraju, da nam ukaže gde su i koja su moguća iskrivljenja u njegovim spisima.¹³

Konačno, Ritter, u knjizi *Metafizika i politika*, posebno u članku *Aristotel i predsokratovci*, braneći velikog filozofa, piše da je Aristotelu prevashodno stalo do jedinstva filozofije, tj. do pomirenja italčkog i jonskog principa, kao i da se predstava da je Stagiranin protumačio izvornu filozofiju u smislu svog sistema daleko udaljava od onoga što se zaista dogodilo. Koherentnost filozofije od Talesa do sokratovaca, konstatuje Ritter, počiva na tome što je Aristotel u filozofiju čistog mišljenja, koja počinje sa elejcima i pitagorejcima, uneo jonski pojam *arche* „i tako čitavi dotadašnji razvitak filozofske misli shvatio u unutrašnjem jedinstvu.”¹⁴

Nemamo pretenziju da taksativno odgovaramo na svaki zabeleženi komentar i primedbu pomenutih filozofa i filologa, već da, imajući vlastiti stav o predmetu diskusije, ukažemo na jedan od elemenata koji spor i izazivaju. U fokusu našeg interesovanja biće različitost pristupa klasičnim filozofskim tekstovima. Najpre treba reći da problemi koji se pojavljuju prilikom apsolviranja originalnog materijala nastaju kako zbog naše vremenske, ali, što je još važnije, i duhovne udaljenosti od doba u kome je Aristotel stvarao, tako i zbog suštinske višeznačnosti filozofskih tekstova koji se, stoga, ne mogu nepitno izlagati, te eksplikacija nikada nije samo prosto izlaganje nasleđenog materijala. Kada tome dodamo teškoće oko naziva i autorstva pojedinih Aristotelovih dela, njihovu nedovršenost i komplikovanu strukturu, inovativnost pojmovne aparature Stagiranina, viševekovno izvitoperenje onoga što je sačuvano od Aristotela u vidu 'aristotelizma' i još štošta drugo, eto samo nekih od razloga za brojna sporenja oko toga „šta je Aristotel u svojim knjigama hteo da kaže.” Ilustraciju navedenog demonstriraćemo na jednoj rečenici iz 3. glave I knjige *Metafizike*, koja se odnosi na Empedokla i Anaksagoru (*Met.*984a11-13). Evo kako, u našem prevodu, glasi ta rečenica:

Anaksagora iz Klazomene, po vremenu stariji od ovoga (Empedokla, prim. Ž. K.), *ali po delovanju kasniji,*

Ἀναξαγόρας δὲ ὁ Κλαζομένιος τῆ μὲν ἡλικίᾳ πρότερος ὢν τούτου, τοῖς δ' ἔργοις ὑστερος,

Slični su i prevodi T. Ladana, B. Gavele i D. Lučića, kao i prevodi D. Rosa (W.D. Ross) i H. Bonica (H. Bonitz). Najpre prevod Tomislava Ladana:

*Anaksagora iz Klazomene, po životnoj dobi prvotniji od pređašnjeg ali potonji po djelima,*¹⁵

Zatim B. Gavele:

*Anaksagora iz Klazomena, stariji od Empedokla, ali čije mišljenje izgleda da pripada docnijem dobu,*¹⁶

13 W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge 1962, p.42, 43.

14 J. Ritter, *Metafizika i politika*, INF.F.P.N., Zagreb 1987, str. 79.

15 Pre T. Ladana Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str.12, p.984a11-13.

16 Pre B. Gavele Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd 1971, str.12, p.984a11-13.

Pa D. Lučića:

*Anaxagora Klazomenjanin, životnim dobom stariji od ovog, <tj. Empedokla>, delima pak mlađi,*¹⁷

Prevod D. Rosa je sledeći:

*Anaxagoras of Clazomenae, who, though older than Empedocles, was later in his philosophical activity.*¹⁸

I konačno onaj H. Bonica:

*Anaxagoras aber, der Klazomenier, welcher der Zeit nach früher ist als diese, seinen Werken nach aber später,*¹⁹

Kod istoričara filozofije vremenom se izdiferenciralo nekoliko mogućih varijanti šta bi navedene Aristotelove reči mogle da znače:

1. Prvo, Anaxagora je svoja dela pisao, hronološki gledano, *kasnije* nego što je to činio Empedokle, iako je po godinama bio *stariji* od Empedokla. Mala razlika između godina rođenja Empedokla (po Apolodoru je reč o 483/2g.p.n.e.) i Anaxagore (po Apolodoru 500/499g.p.n.e.), uz doslovno tumačenje grčke reči ὕστερος („kasniji,” tj. „koji kasnije dolazi,” *Met.*984a13), verovatno su bili razlozi zašto su neki komentatori tvrdili da bi baš ovakvo tumačenje pomenutog mesta lako moglo biti tačno. Tako tvrdi npr. Ros u svom komentaru navedenog mesta iz *Metafizike*.²⁰

Raven (J.E. Raven), govoreći o Anaxagori²¹, takođe kaže da je najverovatnija ona interpretacija po kojoj je Anaxagora pisao svoje knjige nakon Empedokla.

I Iberveg (F. Ueberweg) beleži da je Anaxagora po godinama stariji od Empedokla, a da je po svom filozofskom delovanju mlađi, s tim što on naglašava²² da relaciju raniji-kasniji između Empedokla i Anaxagore treba shvatiti sa čisto temporalnog aspekta, zbog toga što, po njemu, razlika u filozofskom poimanju stvari ne može među 'starima' biti velika.

Gatri, dalje, u drugom tomu svoje *Istorije grčke filozofije*²³ kaže da ni u Empedoklovim, niti u Anaxagorinim sačuvanim delima ne postoji ništa što bi nam nagoveštavalo da su znali jedan za drugog, kao i da je upitno koji od njih dvojice ima prvenstvo. U fusnoti 4. na 128. stranici iste knjige navodeći Kanovo (C.H. Kahn) stanovište, koji je snažno odbacivao mogućnost prioriteta Empedoklovog rada u hronološkom smislu, Gatri kaže da on ne misli da je moguće povući tako određen i strog zaključak iz navedenih Aristotelovih reči (u *Met.*984a11-13). Poglavlje koje je posvećeno Anaxagori, konačno, Gatri otvara tvrdnjom da je pitanje o tome ko je od dvojice mislilaca stvarao svoja dela ranije i danas predmet sporenja, ipak dodajući da bismo se možda mogli od-

17 Prev. D. Lučić. Aristotel, *Metafizika* knjiga A, Sv. Sim. Mirot., Vrnjačka Banja 1989, str.19, p.984a11-13.

18 Prev. W.D. Ross. *The works of Aristotle* vol. VIII *Metaphysica*, Oxford 1972, p. 984a11-13.

19 Prev. H. Bonitz. *Aristoteles' Metaphysik I*, Hamburg 1982, s.21.

20 W.D. Ross, *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford 1997, p.132.

21 G.S. Kirk, J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, p.363.

22 F.Ueberweg, *Grundriß der Geschichte der Philosophie I*, Berlin 1909, s.71.

23 W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge 1965, p.128,129.

važiti da kažemo da je Anaksagora pisao neznatno kasnije i uz moguće poznavanje Empedoklove poeme.²⁴

2. Drugi pristup je onaj u kome se tvrdi da u navedenoj rečenici (*Met.* 984a11-13) Aristotel govori kako je Anaksagorina filozofija „kasnija” od Empedoklove, u smislu da je *inferiornija* od Empedoklove. Ovo je bilo stanovište komentatora Aleksandra iz Afrodizije, nazvanog zbog jasnoće svojih komentara „drugi Aristotel”, koje je imalo svoj analogon u jednoj Teofrastovoj belešci. Tu belešku nam prenosi Simplikije u komentaru Aristotelove *Fizike*. Prenećemo je, jer ona služi mnogima (Kanu, između ostalih) kao potpora stava da u fokusu našeg razmatranja odnosa Empedokla i Anaksagore ne treba da bude temporalna, već ontološka dimenzija (*Simpl. Phys.* 26. 8.):

...u neku ruku, mišljenjem i sposobnošću je raniji, iako je po vremenu kasniji.²⁵
τῆ μὲν δόξει καὶ τῆ δυνάμει πρότερος τοῖς δὲ χρόνοις ὕστερος.

Za Aleksandrovu interpreteciju reči *τοῖς δ' ἔργοις ὕστερος*, koje znače da je Anaksagora „slabiji”²⁶ po vrednosti svoga rada” od Empedokla, Ros kaže da je „po svoj prilici ispravna.”²⁷ Aristotel, po Rosu, daje prednost Empedoklu nad Anaksagorom zato što je Sicilijanac izabrao manje prvih principa u svojoj filozofskoj koncepciji. Ros ovu svoju postavku brani navodeći odgovarajuća mesta iz Stagiraninovih spisa (*Phys.* 188a17-18, 189a14-17; *GC* 314a13-16). Da pogledamo šta piše na jednom od pomenutih mesta (*Phys.* 189a14-17):

*I zato što je ograničen (broj načela) dovoljan, bolje je iz ograničenog (broja načela), baš kao kod Empedokla, nego iz neograničenog (broja načela). Jer (Empedokle) veruje da iz (ograničenog broja načela) može dobiti sve ono što i Anaksagora iz neograničenog (broja načela).*²⁸

καὶ ὅτι ἐνδέχεται ἐκ πεπερασμένων. βέλτιον δ' ἐκ πεπερασμένων, ὥσπερ Ἐμπεδοκλῆς, ἢ ἐξ ἀπείρων· πάντα γὰρ ἀποδιδόναι οἴεται, ὅσα περ Ἀναξαγόρας ἐκ τῶν ἀπείρων.

S obzirom da je i za prvoponuđenu opciju Ros rekao da je „sasvim moguća”, njegov pristup navedenom problemu je, u najmanju ruku, dvojak. Anaksagora je tako, smatra Ros, iako stariji od Empedokla, svoja dela pisao posle njega; ali i ne samo to, filozofski dometi mislioca iz Klazomene su slabiji od sličnih Sicilijančevih. Tako bismo, dakle, trebali razumeti i već citirani Rosov prevod Aristotelove rečenice:

Anaxagoras of Clazomenae, who, though older than Empedocles, was later in his philosophical activity.

24 Isto p. 266. Ono što možemo zaključiti je da je utvrditi logički nedostatak razmatranja dvojica presokratovaca, a po toj klasifikaciji Empedokle se, svakako, razmatra pre nego Anaksagora (isto, p.129).

25 Prev. Ž.K. Preuzeto iz knjige Džona Barneta. J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, Cleveland 1962, p.261. Prevod u izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva je znatno drugačiji i glasi: „...ih je pretekao veličinom slave i talenta, iako se istakao kasnije.” Prev. D. Popović. Dž. Barnet, *Rana grčka filozofija*, Zav. za udžb. i nas. sred., Beograd 2004, str.309. Subjekt u rečenici je, inače, Platon.

26 *κλάειος*, u jednom od svojih značenja, može da se prevede na naš jezik i kao „slabiji”.

27 W.D. Ross, *Aristotle's Metaphysics* I, Oxford 1997, p.132.

28 Prev. Ž.K. Aristotel, *Fizika*, Liber, Zagreb 1988, str.18, p.189a14-17. Ovde se, naravno, misli na Empedoklova četiri „korena svega”: vodu, vatru, vazduh i zemlju, i na neograničenost Anaksagorinih *homeomerija*.

*Anaksagora iz Klazomene, koji je, iako stariji od Empedokla, bio kasniji po svojoj filozofskoj delatnosti.*²⁹

Kan je, takođe, snažno i argumentovano branio Aleksandrov pristup. Razlog zašto treba odbaciti tezu o temporalnom prvenstvu Empedoklovih radova on pronalazi, između ostalog, u jednom pasusu iz *Metafizike* (984b15 i d.), u kome Aristotel uvodi Anaksagorin *Nous* kao potvrdu prvog pojavljivanja pokretačkog uzroka u filozofiji, dok je Empedokle bio prvi autor koji je pokretački uzrok razumeo kao dvostruk (misli se naravno na Ljubav i Mržnju).

Barnet (J. Burnet) tvrdi³⁰ da, iako je Empedokle Anaksagorin mlađi savremenik, i iako je njegova poema mogla biti objavljena pre Anaksagorine rasprave, sintagma *τοῖς δ' ἔργοις ὑστερος* ne znači da je Anaksagora svoja dela pisao nakon Empedokla, ograđujući se odmah zatim konstatacijom da pomenute reči, u svakom slučaju, Teofrast nije tako tumačio. U poslednjoj rečenici ove fusnote on dodaje da je Teofrast izgleda ovu aristotelovsku formulu (*τοῖς δ' ἔργοις ὑστερος*) razumeo kao da znači „inferiorniji u svojim postignućima.”³¹ Iako se nije eksplicitno odredio po ovom pitanju, vrlo je verovatno da prenošenje ovakve formulacije bez kritičkog osvrta, govori u prilog stavu da je ona bila veoma bliska Barnetovom vlastitom stanovištu, i da je on, premda sa izvesnom dozom opreza, ipak usvajao. U drugom svom delu *Greek Philosophy Thales to Plato*³² Barnet je sopstvenu dilemu izrazio nešto drugačije, po principu „ili-ili”, govoreći da nije jasno da li navedene reči treba razumeti tako da znače da je Anaksagora pisao svoja dela posle Empedokla, ili da su njegova filozofska postignuća manje vredna od Sicilijančevih.

3. Treća grupa autora, suprotno prethodnoj, smatra da Aristotelove reči u *Met.*984a11-13 znače da je Anaksagorina filozofska recepcija *superiornija* od Empedoklove, i u tom smislu „kasnija” od nje (u ovu grupu spadaju Brajer (E. Breier), Bonic (H. Bonitz), Hegel i dr.).

Brajerov pristup podrazumeva da *τοῖς δ' ἔργοις ὑστερος* razumemo na sledeći način: Anaksagora je u odnosu na Empedokla „savremeniji”³³ po suštini svoga rada”.

I Bonic je preporučivao ovakvu verziju pomenutih reči, iako ona ne proizilazi nedvosmisleno iz njegovog prevoda *Metafizike*. Evo, ponovo, i tog prevoda:

Anaxagoras aber, der Klazomenier, welcher der Zeit nach früher ist als diese, seinen Werken nach aber später,

*No, Anaksagora, Klazomenjanin, koji je po vremenu raniji nego ovaj, a po svojim delima, pak kasniji,*³⁴

29 Prev. Ž.K.

30 J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, Cleveland 1962, p.261.

31 Isto, p.261. Naše izdanje knjige, str.309.

32 J. Burnet, *Greek Philosophy Thales to Plato*, London 1953, p.76.

33 *ὑστερος* može i na ovaj način biti protumačena. Šire vid. u H.G. Liddel, R. Scott, H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1925, p.747.

34 Prev. Ž.K.

Dakako da i pojedini segmenti iz bogate Aristotelove zaostavštine govore u prilog veće pojmovne zrelosti Anaksagorine filozofije. To su npr. mesta iz *Cael.*308b30-32; *Met.*989b4-6, 989b19-21, i dr. Kada u 8. glavi I knjige *Metafizike* poredi dvojicu postparmenidovaca, Stagiranin zaključuje (*Met.*989b4-6):

*Ipak, ako bi neko sledio (Anaksagoru, prim. Ž. K.), zajedno raščlanjavajući ono što hoće da kaže, pokazalo bi se, verovatno, kako govori savremenije.*³⁵

ὅμως εἴ τις ἀκολουθήσει συνδιαφθεῖν ἢ βούλεται λέγειν, ἴσως ἂν φανείη καινοπρεπεστέρως λέγων.

Hegel, na koncu, kada raspravlja o istoj stvari, ima dilemu da li da čitavu priču zadrži na temporalnoj ravni, ili da je razume kao da je u njoj na delu ontološki prioritet Anaksagorine filozofije. Uz izvesnu suzdržanost on se, ipak, opredeljuje za drugi pol ove dileme. Evo, uostalom i njegovih reči (*Istorija filozofije I*, str.261):

*Nije određeno da li je on (Empedokle, prim. Ž.K.) po vremenu (mada mlađi) ranije filozofirao, ili je (što izgleda verovatnije) njegova filozofija u pogledu stupnja pojma ranija i nezrelija u poređenju sa Anaksagorinim pojmom.*³⁶

Videvši sve poteškoće interpretatora, na ovoj, naizgled, običnoj i samorazumljivoj rečenici, postaje nam jasniji i zasigurno bliži drevni hermeneutički uvid o tome kako ne postoji nekakvo potpuno stabilno i specifično značenje originala, i kako je svaka rekonstrukcija neizbežno uvek i nekakva konstrukcija.

Preliminarno ćemo, ipak, razmotriti ponuđene verzije razumevanja Aristotelovog teksta. Od naše početne teze („Anaksagora je svoja dela pisao, hronološki gledano, kasnije nego što je to činio Empedokle, iako je po godinama bio stariji od Empedokla”) manje je sporan, ali i manje filozofski relevantan, njen drugi deo koji govori o tome da je Anaksagora bio stariji od Empedokla. Tu činjenicu priznaju svi koji analiziraju pomenutu rečenicu iz *Metafizike*, oslanjajući se sasvim moguće, uz ostalo, i na jednu Teofrastovu belešku iz njegovog spisa *Mnenja fizičara*, koju nam, takođe, prenosi Simplikije u svom komentaru Aristotelove *Fizike* (*Phys. Op.*, fr.3; *Simpl. Phys.* 25, 19.). Evo dela tog fragmenta:

*Empedokle iz Agrigenta rođen je ne dugo posle Anaksagore,*³⁷

Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκράγαντινος οὐ πολὺ κατόπιν τοῦ Ἀναξαγόρου γεγονώς,

Verovatno da informacija da je Empedokle rođen „ne dugo posle” (*οὐ πολὺ κατόπιν*) Anaksagore, ukazuje na podatak da je reč o vremenu ne mnogo nakon 500. godine pre naše ere, pošto je to najčešće pominjana godina Anaksagorinog rođenja. Kada je godina

35 Prev. Ž.K. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str.28, p.989b4-6.

36 G.W.F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str.261. Naravno, iz celine njegove vizure antičke filozofije, jasno je da je Anaksagora vrh presokratovskog niza, zasigurno i zbog toga što on, po Hegelu, dolazi do saznanja da suštinu sveta sačinjava sama misao koja pokreće i koja određuje samu sebe, pa to njegovo saznanje svakako predstavlja veliki napredak, jer kod Klazomenjanina, konačno, „razum se priznaje kao princip.” (isto, str.281).

37 Prev. Ž.K. Preuzeto iz knjige *Presokratski filozofi*. G.S. Kirk, J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, p.320.

rođenja Empedokla u pitanju, nema takvog konsenzusa među filozofima. Osim Apolodorove verzije (483/2 g.p.n.e.), pominju se još i 492 g.p.n.e., kao i okvirna formulacija da je Empedokle imao ἀκμὴ oko sredine V veka pre naše ere, što znači da je rođen negde oko 490 g.p.n.e. Dakle, „ne dugo posle,” može da znači da je Empedokle bio mlađi od Anaksagora najmanje desetak godina, a najviše sedamnaest godina.

Oko prvog dela prvopomenute verzije teško je izreći nedvosmislen sud, jer Aristotelove reči, na mestu iz *Met.*984a11-13, ne nude mogućnost donošenja koliko-toliko izvesnog zaključka. Najviše što možemo reći je da je moguće da je Anaksagora, iako (neznatno) stariji od Empedokla, pisao svoja dela kasnije od mislioca sa Sicilije.

Kada je druga hipoteza u pitanju („Anaksagorina filozofija je inferiornija od Empedoklove”), ona se u dobroj meri oslanja na Aleksandrov autoritet. Zanimljivo je, međutim, da čak i Aleksandar priznaje da na drugim mestima u svom *corpusu* Aristotel više vrednuje Anaksagorin rad.

Raven, potom, kada navodi moguća tumačenja ovog mesta, Aleksandrovu verziju spominje poslednju, dodajući uz nju jedno „ili čak po Aleksandrovoj interpretaciji,”³⁸ što sugerise da je to, po njemu, najmanje verovatna verzija.

Kanu, zatim, tj. njegovom gorljivom zagovaranju nehronološkog prvenstva Empedokla u odnosu na Anaksagora, možemo uzvratiti da je Anaksagora, po opštem stavu antičkih kritičara, načinio golem korak napred svojim prilično jasnim razdvajanjem, i to po prvi put, uzroka kretanja od pokrenute stvari, dok je Empedokle, s druge strane, po Aristotelu (*Met.*1075b1-4), uveo priličnu zbrku spajajući u pojmu Ljubavi i eficientni i materijalni uzrok. Nasuprot Kanu, dakle, na osnovu ovog mesta iz 10. glave XII knjige *Metafizike*, možemo ustvrditi da je Empedoklovo stanovište kao nerazvijenije i rudimentarnije, hronološki 'moralo' nastati ranije od Anaksagorinog.

Poslednjepomenutoj verziji („Anaksagorina filozofija je superiornija od Empedoklove”), oponiraju već citirani Aristotelovi redovi iz *Fizike* (189a14-17), kao i oni pomenuti iz *Fizike* (188a17-18) i spisa *O nastajanju i nestajanju* (314a13-16), koji govore o višoj rangiranosti Empedoklove filozofije. Ros, odbijajući ovu verziju, kaže da ona „u izvesnoj meri” svoje opravdanje može pronaći u nekim navodima iz Stagiraninog opusa, ali da se grčko ὑστέρως ipak tumači na način koji je po svoj prilici unikatan. Na koncu, veću savremenost Anaksagorinih misli ozbiljno dovodi u pitanje i jedna Aristotelova polurečenica iz *Met.*985a21-22, u kojoj on kaže da se Empedokle više koristi uzrocima od Anaksagore, što je vrhunski kompliment, ako se zna kakvu je važnost učenju o uzrocima u svojoj filozofiji pridavao Stagiranin.

Mogli bismo, nakon manje ili više minuciozne analize Aristotelovog originalnog teksta, nakon referiranja na interpretacije drugih autora i, konačno, nakon vlastitih uvida, sasvim u skladu sa duhom vremena, zaključiti: „sve opcije su otvorene”, i stvar ostaviti nerazrešenom i na volju potonjim istraživačima. Time bi sa sebe skinuli breme odgovornosti koje podrazumeva donošenje odluke, ma kakva ona bila, i poštediti vla-

38 G.S. Kirk, J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, p.363.

stiti uvid od potencijalno razorne kritike uvek pripravnih dežurnih kritičara. Ovakvim našim gestom bi se dodatno dalo za pravo onim filozofima koji samim Aristotelovim beleškama pridaju gotovo antikvarni karakter, te ih tretiraju kao difuzni materijal iz kojeg uzima ko šta hoće i koliko hoće u zavisnosti od afiniteta istraživača. 'Opuštenost' pomenutog pristupa filozofu „koji je posedovao svu mudrost svoga vremena”,³⁹ dodatno opravdava i sasvim legitiman pokušaj ekspliciranja onoga što u tekstu doslovno uzevši nije kazano, ali je s obzirom na povesno ustrojstvo celokupne situacije 'moralo' na neki način da bude 'intendirano'. Postavlja se pitanje, naravno, kako u golemom regionu nekazanog izdvojiti ono što zbilja 'mora' da bude 'intendirano', odnosno, kako ono što je kazano, koliko god je to moguće čvrsto, povezati sa onim što tumačenje ispostavlja iz sfere nekazanog. Sve u svemu, opet dolazimo do raširenog uverenja da u Stagiraninovima knjigama nema, niti se može naslutiti osnovni interpretativni tok koji obezbeđuje zaokruženost njegovog razumevanja presokratovaca, pa je shodno tome prilikom analize nekog njegovog spisa dopušteno i jednako validno napisati i nešto što je toliko smelo da malo, ili ponekad nimalo, ima veze sa stručnim rigorima, pojmovnom analizom ili kritičkim uvidom, pa čak i sa elementarnim poznavanjem stvari.

Pošto bismo, ipak, želeli da damo svoj sud, makar on bio i nedovoljno pouzdan, o Aristotelovoj rečenici iz *Metafizike*, mi sledimo drugačiji pristup njegovim delima. Nama je bliži onaj misaoni tok koji pledira na korišćenje Aristotela kao izvora za tumačenje i razumevanje njega samog, ali bez frivolnosti pristupa pristalica 'lakšeg puta'; ovaj tok traži i komparaciju i sintetizovanje samih tekstova koji sačinjavaju *Corpus Aristotelicum*; on, konačno, snažno obraća pozornost na kontekst i stanovište u kome je svaki tekst upotrebljen, ne bi li se i na taj način bolje razumeo sam Stagiranin, kao i njegove kondenzovane formulacije i duboka zapažanja o ranim misliocima. Već su i antički komentatori držali da je za potpuno razumevanje nekog klasičnog spisa potrebno razmotriti sledećih šest pitanja: 1. Koja je svrha nekog spisa, 2. Koja je njegova korist, 3. Koje je njegovo mesto u autorovom *corpusu*, 4. Koji je pravi naslov spisa, 5. Ko je autor spisa i 6. Kako treba spis podeliti. Svako ko na ovaj ili sličan način pristupi istraživanju Aristotelovih 'sabranih dela', tj. svako ko se umesto traženja nemisaone doslovnosti bude u Stagiraninovim spisima rukovodio filozofskom pretenzijom dosledne interpretacije i zrele i tematizovane refleksije, relativno lako će uočiti da je on u svojim radovima tragao za niti vodiljom čitavog prethodnog mišljenja, i da njegovi produbljeni uvidi predstavljaju svojevrсни *Aufhebung* sve dotadašnje filozofije, jer je u isti mah ukidaju, ali i očuvavaju u jednoj višoj sintezi. Iako je sam naziv 'presokratovci' formalno odomaćen tek od vremena Hermana Dilsa, on svoje temeljno značenje dobija već sa Aristotelovim dubokim zahvatima u slojevitu i bogatim nanosima bremenitu prošlost. Da bi njegovi presokratski prethodnici mogli dobiti značenje pripremne etape za netom nastupajuću klasičnu filozofsku epohu, Stagiranin zna da je to moguće ostvariti jedino ako se njihovi rezultati reflektuju iz jedinstvenog interpretacijskog ključa. Ukratko, Aristotel je u svojim knjigama razotkrio svu divergentnost presokratskih misli, ali je

39 Tako o Aristotelu govori španski filozof Hulijan Marijas. J. Marijas, *History of Philosophy*, New York 1967, p.59.

kao postojan i sistematičan filozof tragao i za kohezionim faktorom te divergentnosti.⁴⁰ Ponajpre iz *Fizike* i *Metafizike*, ali i iz drugih dela, se da videti da je Stagiranin traženi kohezioni faktor pronašao u svojoj 'prvoj filozofiji' i u njenim načelima, tj. uzrocima. Dakle, ključ koji omogućava razumevanje celine presokratovske, ali i prearistotelovske, filozofije je samo Aristotelovo učenje o četiri uzroka.⁴¹ Govor o materijalnom, formalnom, eficientnom i finalnom uzroku omogućio je problemsku sistematizaciju, kao i prekrivanje horizonta prethodnika na način kako je to prikazano u prvoj knjizi *Metafizike*, što je Aristotela kvalifikovalo, makar i uz izvesne rezerve rečeno, za naziv prvog istoričara filozofije uopšte.

U skladu sa vlastitom teleološkom koncepcijom univerzuma i ontološkim primatom finalnog uzroka u njoj, Aristotel se pohvalno izražavao i o Empedoklu i o Anaksagori, jer su se oni svojim poimanjem i misaonim zahvatanjem Ljubavi i Uma, najviše bili približili otkrivanju svrhovitog principa svega među presokratovcima. Iako je Aristotel bio, nakon početnog oduševljenja, snažno razočaran kako Empedoklovim korišćenjem Ljubavi, tako i Anaksagorinim korišćenjem Uma kao mogućeg *causa finalisa*, pre svega zbog njihovog nedovoljnog i nedosljednog zahvatanja pojma teleologičnosti, on je, ipak, više vrednovao Klazomenjaninovo uvođenje u diskurs *Nousa*, jer je u njemu nalazio produbljenije nagoveštaje odredbe svrhe,⁴² tj. razloga zašto stvari postaju dobre i lepe. Stagiranin na jednom mestu (u *Phys.*256b24-27), od Anaksagorinog *Nousa* čak produkuje nešto što predstavlja ekvivalent vlastitom nepokretnom pokretaču. Afirmativna kvalifikacija može se pronaći i u *Met.*984b11-19, gde Aristotel tvrdi da Um jeste uzrok sklada i celokupnog poretka, kako u živim bićima tako i u prirodi, hvaleći pritom Anaksagoru kako je on razborit čovek nasuprot nepromišljenosti onih koji su govorili pre njega. Postoje i brojni drugi primeri iz Aristotelovog korpusa koji govore o Anaksagori kao teleološkom misliocu.⁴³ Stoga, teško da ćemo pogrešiti ako kažemo da je Anaksagora, po Aristotelu, najsuštastvenije od svih presokratovaca 'zahvatio' finalnu uzročnost, dakako, kroz svoj pojam Uma.

Vratimo li se, nakon svega, na pasus iz *Metafizike* (984a11-13) koji je bio predmet naše pozornosti, sada sa nešto većom izvesnošću možemo reći koje je njegovo verovatno, ili barem verovatnije, značenje. U stvari, metodom *via negativa* možemo najpre sa vrlo visokim uverenjem reći da drugo ponudeno tumačenje, ono o inferiornosti Anaksagorine filozofije u odnosu na Empedoklovu, teško da može, po Aristote-

40 Ovo, naravno, ne znači da je Aristotel bio potpuno neproviđenčan stvaralac, i da ga polušavama nećemo pirati kao filozofa sa velikim 'F' na početku. Aristotelov razvojni put, nasuprot Jegerovom viđenju (Koje on izlaže u svojoj čuvenoj knjizi: *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. W. Jaeger, *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann 1985.), nije bio kontinuiran, pravolinijski i jednoznačan, već, kao i svaki drugi živi razvoj, put uzleta i progressa, ali i put uzmicanja i kolebanja, što se najbolje može videti iz B knjige njegove *Metafizike* ili tzv. 'knjige nedoumica'.

41 Opširnije o učenju o uzrocima u autorovoj knjizi *Aristotel i predsokratovci*. Željko Kaluderović, *Aristotel i predsokratovci*, KriMel, Novi Sad 2004.

42 U sličnom tonu govori i Hegel (*Istorija filozofije I*, str. 291.), kada kaže da se na četvrtom mestu javlja ono što je radi nečega, tj. da se sa *Nousom* pojavljuje odredba svrhovitosti.

43 *Met.*988a14-17, 988b6-16, 1075b8-9, 1091b8-12; *Phys.*198b10-16, 256b24-27...

lu, biti prihvaćeno. Kada su ostale dve interpretacije u pitanju stvari stoje ovako: vezano za prvu ponuđenu varijantu treba konstatovati da je Aristotel, gotovo sigurno, mislio da je Anaksagora bio (makar i neznatno) stariji od Empedokla. Manje je sigurno, ako je uopšte, da je Anaksagora, prema Stagiraninovom viđenju naravno, iako nešto stariji, svoja dela stvarao nakon Empedokla. Treće ponuđeno rešenje, o superiornosti Anaksagorine filozofije u odnosu na Empedoklovu, zbog maločas navedenih razloga, posmatračemo imajući u vidu fundamentalnu važnost Stagiraninove četvorovrsne kauzalne shematike za razumevanje celine njegove filozofije. Aristotel je, sa metafizičke ravni posmatrano, vrlo verovatno, bio pristalica teze o ontološkom *priusu* Anaksagorinih misaonih dometa u odnosu na iste Empedoklove. Konačno, pošto ne mora postojati disjunktivan odnos između prve i treće ponuđene opcije, sasvim je moguće da Aristotel i nije pravio oštar rez između njih. Drugačije rečeno, moguće je da Aristotelove reči imaju kako temporalno tako i ontološko značenje. Sasvim na kraju, dakle, misao iz *Met.*984a11-13 može da znači i da je Anaksagora, po Aristotelu, bio „kasniji” (*ὑστέρως*) od Empedokla kako u doslovnom smislu (po godinama), tako i u prenesenom smislu reči (po naprednosti svojih filozofskih ideja).

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ
Faculty of Philosophy, Novi Sad

ON ARISTOTLE'S CONCEPT OF PRESOCRATICS

Summary: In this article the author gives a list of *pro et contra* views of philosophers and philologists on Aristotel as a reliable source of Presocratic philosophers. Without pretention to react to every remark and comment that has ever been written one by one, he points to one of the elements which lead to the dissent in question. His research is focused on different approaches to classical philosophical works. Listing the problems he encountered while reviewing the original writing, the author as one of the crucial problems points to the multiplicity of meaning in the writings of Greek thinkers that are kept up to the present. Such multiplicity is demonstrated on the sentence from Aristotle's *Metaphysics* (984a11-13), which is related to the two later Presocratic philosophers, Empedocles and Anaxagoras. Having examined at least three options that have been differentiated, i.e. three possible meanings of the paragraph from the 3rd chapter of the 1st book of *Metaphysics*, the author concludes the following: the key for understanding the sentence in question, and the Presocratic philosophy in general, is the well known Aristotle's doctrine of the causes. Having in mind the Stagiritic fourfold causal schematism, the most probable interpretation of the sentence from the *Met.*984a11-13, is the one that takes Anaxagoras as „later” (*ὑστέρως*) than Empedocles: both literally – in age, and in figurative sense – being far advanced in philosophical ideas.

Key words: Aristotle, concept, Presocratics, multiplicity of meaning, writing, Empedocle, Anaxagoras, earlier, later, inferior, superior, causes, teleology